

Якщо не виховувати людей, а карати, то покарань буде багато, а порок не буде викоренений; якщо тільки виховувати, але не карати, порочні лишаються непокараними; якщо карати, але не заохочувати, люди не будуть старатися; якщо карати і заохочувати, але не обмежувати, піддонні будуть невпевнені і народ не буде єдиний.

Сюнь-Цзи

§ 1. ПОНЯТТЯ Й ОСНОВНІ ВИДИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

Право — важливий інститут регламентації, розвитку й охорони суспільних відносин. Проте самі ці відносини є продуктом життєдіяльності людей, їх поведінки у суспільстві. Отже, право може регулювати суспільні відносини, лише впливаючи на поведінку конкретних людей, окремих осіб, із дій яких складаються ці відносини. Право — один з важливих інструментів управління поведінкою людей, яка є безпосереднім об'єктом правового регулювання.

Поведінка людей надзвичайно різноманітна. Вона має різні форми вираження, інтенсивність, мотиви, цілі, наслідки. Властиво, будь-яка поведінка виступає об'єктом

моральної й правової оцінки.

З позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному. Окремі відносини людей знаходяться поза сферою правового регулювання, а тому взагалі не можуть бути оцінені правом (відносини кохання, дружби та ін.). Вони піддаються лише моральній оцінці. Інші відносини не регулюються правом, юридично байдужі й не вимагають правового опосередковування (наприклад, захоплення мистецтвом, музикою, спортивними іграми).

Правову поведінку можна визначити, як *соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки.*

Правовій поведінці притаманні такі *ознаки.*

Соціальна значущість. Вчинки людей вплетені в систему суспільних відносин і тому здійснюють на неї відповідний вплив (позитивний чи негативний). У цьому і проявляється соціальна характеристика (оцінка) поведінки, яка може бути або суспільно корисною, або суспільно шкідливою.

Іншою ознакою правової поведінки є *психологізм, суб'єктивність.* Він обумовлений тим, що люди наділені свідомістю та волею і контролюють свою поведінку. Здійснюючи ті чи інші дії у правовій сфері, суб'єкт співвідносить їх з існуючими нормами і цінностями, аналізуючи з позиції того, яку користь він принесе суспільству, собі, іншим людям.

Разом із тим поведінка людей у правовій сфері має специфічні, юридичні ознаки, які характеризують її як правову, що *визначається зв'язком поведінки з правом, правовим регулюванням,*

зокрема:

— *правова регламентація;*

— підконтрольність її державі;

— юридичні наслідки.

Виходячи з цього, можна виділити наступні види правової поведінки:

1) *правомірна* — соціально корисна поведінка, яка відповідає правовим приписам;

2) *правопорушення* — соціально шкідлива поведінка, яка порушує вимоги норм права;

3) *зловживання правом* — соціально шкідлива поведінка, яка здійснюється в рамках правових норм;

4) *об'єктивно протиправна поведінка*, яка не завдає шкоди, але здійснюється з порушенням правових приписів (наприклад, протиправна поведінка недієздатної особи).

Основним різновидом правової поведінки є поведінка правомірна, тому що переважна більшість громадян і організацій у сфері права діють саме так.

Правомірна поведінка — це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка осіб, яка відповідає правовим нормам і гарантується державою.

Розглянемо деякі ознаки правомірної поведінки.

Правомірна поведінка *відповідає вимогам правових норм*. Особа діє правомірно, якщо

вона точно дотримується правових приписів. Це формально-юридичний критерій поведінки. Нерідко правомірна поведінка трактується як поведінка, що не порушує норм права.

Правомірна поведінка є *соціально корисною* поведінкою. Ці дії, адекватні способу життя, корисні (бажані), а часом і необхідні для нормального функціонування суспільства. Позитивну роль вона відіграє і для особи, оскільки завдяки їй забезпечується свобода, захищаються права і законні інтереси.

Правомірній поведінці притаманна така ознака, яка характеризує її суб'єктивну сторону, яку, як і будь-які інші дії, складають мотиви і цілі, внутрішнє ставлення до них індивіда. Суб'єктивна сторона свідчить про рівень правової культури особи, ступінь відповідальності особи, про її ставлення до соціальних і правових цінностей.

Соціальна роль правомірної поведінки надзвичайно велика. Вона є найбільш ефективною формою реалізації права, яка *гарантується й охороняється державою*. Влас тиво, через правомірну поведінку здійснюється впорядкування суспільних відносин, яке необхідне для нормального функціонування і розвитку суспільства, забезпечення стійкого правопорядку. Правомірна поведінка є важливим фактором вирішення тих завдань, які сьогодні стоять перед українською державою. І зрозуміло, що молода держава зацікавлена в такій поведінці, вона підтримує її організаційними заходами, заохочує, стимулює.

Разом із тим соціальна значимість різних варіантів правомірної поведінки неоднакова і юридичне закріплення їх різне.

Деякі види правомірної поведінки *об'єктивно необхідні для нормального розвитку суспільства*. Зокрема, захист Батьківщини, виконання трудових обов'язків, дотримання правил внутрішнього розпорядку, правил дорожнього руху тощо. Варіанти такої поведінки закріплюються в імперативних правових нормах у вигляді обов'язків. Виконання їх забезпечується (окрім організаційної діяльності держави) можливістю державного примусу.

Інші варіанти поведінки є *бажаними для суспільства* (участь у виборах, вступ у шлюб,

оскарження неправомірних дій посадових осіб тощо). Вказана поведінка закріплюється не як обов'язок, а як право, характер реалізації якого в більшості залежить від волі та інтересів самої уповноваженої особи. Більшість варіантів подібної поведінки закріплені в диспозиційних нормах.

Можлива правомірна *соціально допустима* поведінка. Такою, наприклад, є розлучення, страйк. Держава не зацікавлена в її поширенні. Проте ці дії правомірні, дозволені законом. А тому можливість їх здійснення забезпечується державою.

Соціально шкідлива, небажана для суспільства поведінка нормативно передбачається у вигляді заборон. Правомірна поведінка у таких випадках полягає в утримуванні від заборонених дій.

Використовуючи різні критерії можна виділити такі види правомірної поведінки.

Так, *залежно від суб'єкта права, який здійснює правомірні дії, останні можна поділити на правомірну, індивідуальну і групову поведінку.*

За зовнішньою, об'єктивною стороною правомірна поведінка може бути вияв у *формі дій чи бездіяльності.*

Близькою до цього поділу правомірної поведінки є поділ *за формами реалізації правових норм, до яких належить їх дотримання, виконання, використання і правозастосування.*

За сферою суспільних відносин — економічна, політична та ін.

За ставленням держави до правомірної поведінки — схвалювана, стимульована, допустима.

Дуже важливе значення має класифікація правомірної поведінки *за вольовою ознакою*. Суб'єктивний бік правомірних дій характеризується рівнем відповідальності суб'єктів, які можуть ставитися до реалізації норм права з відчуттям високої відповідальності чи безвідповідальності.

Залежно від ступеня відповідальності, ставлення суб'єкта до своєї поведінки, її мотивацій розрізняють декілька видів правомірної поведінки.

Соціально активна поведінка полягає у добровільності здійснення правових норм, переконаності в їх справедливості, високому ступені відповідальності суб'єкта. Наприклад, у виробничій сфері правова активність може проявлятися у творчому ставленні до праці, постійному підвищенні продуктивності, ініціативності й дисциплінованості в роботі.

Пасивна (її різновидом є конформістська) поведінка полягає в пасивному пристосовницькому ставленні до правового становища, низькому ступені соціальної активності, вона здійснюється за принципом «робити так, як роблять інші».

Маргінальна поведінка базується на мотивах страху людини перед юридичною відповідальністю. Такий стан суб'єкта характеризується готовністю до протиправних дій у випадку послаблення нагляду за його поведінкою. Наприклад, пасажир сплачує за проїзд тільки тому, що в громадському транспорті знаходиться контролер, який може накласти штраф за безквитковий проїзд.

Звичайна поведінка характеризується тим, що необхідність здійснення такої поведінки стала звичною, навіть не усвідомленою в усіх аспектах. Вона стає внутрішньою потребою людини. Так, водій зі стажем зупиняється на червоне світло світлофора автоматично, не замислюючись над змістом сигналу, можливими наслідками порушення його вимог. Це звичайна, але не несвідома поведінка.

§ 2. ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОНЯТТЯ, СКЛАД, ВИДИ

Правопорушення — соціальний і юридичний антипод правомірної поведінки; їх соціальні й юридичні ознаки протилежні. Правопорушення є різновидом антисоціальної поведінки. В соціальному розумінні це поведінка, яка суперечить інтересам суспільства. Вона спроможна завдати шкоди правам і законним інтересам громадян, їх колективам і суспільству в цілому, вона ускладнює і дезорганізує розвиток суспільних відносин.

Зрозуміло, що окремі правопорушення не є небезпечними для суспільства в цілому. Проте, взяті в сукупності, вони становлять суттєву небезпеку для нього, порушують режим законності, встановлений правопорядок.

Отже, правопорушення — *це суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке суперечить вимогам правових норм.*

Розглянемо основні ознаки правопорушення:

По-перше, правопорушення — протиправний акт поведінки, тобто такий, що порушує саме правову норму, а не будь-яку іншу із соціальних норм.

По-друге, правопорушення — зовнішній акт поведінки — діяння, яке може проявлятися у формі дії або бездіяльності (не визначаються правопорушенням думки, почуття тощо).

По-третьє, правопорушення — свідомий і вольовий акт поведінки, тобто скоєний особою, яка розуміє характер і значення свого діяння і може керувати своїми вчинками. Тому правопорушення — це варіант поведінки, вчинений осудною і дієздатною особою (неповнолітні і психічно хворі не визнаються законом деліктоздатними).

По-четверте, правопорушенням визнається лише винне діяння, тобто скоєне умисно або з необережності.

По-п'яте, для правопорушення характерна наявність причинного зв'язку між діянням і суспільно небезпечними наслідками, що наступили, тобто такі наслідки зумовлені саме цим діянням, а не іншими причинами.

По-шосте, правопорушення завжди завдає суспільству певної шкоди, а тому завжди є небажаним, суспільно небезпечним.

Суспільна небезпека правопорушень визначається всією сукупністю ознак правопорушення:

- а) цінністю того блага, на яке посягає правопорушення;
- б) шкідливістю наслідків, що наступають як результат правопорушення;
- в) способом діяння;
- г) мотивами діяння, формою та ступенем вини.

Відсутність хоча б однієї з названих вище ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Ознаки правопорушення повинні аналізуватись у сукупності,

системно. Вони дозволяють відмежовувати правопорушення від порушень інших соціальних норм і утворюють поняття «склад правопорушення».

Склад правопорушення — це сукупність закріплених у законі ознак об'єктивного і суб'єктивного характеру, за наявності яких суспільно-небезпечне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Елементи складу правопорушення:

—об'єкт правопорушення;

—об'єктивна сторона правопорушення;

—суб'єкт правопорушення;

—суб'єктивна сторона правопорушення.

Об'єкт правопорушення — це ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає конкретне правопорушення.

Слід відрізнити поняття об'єкта правових відносин і об'єкта правопорушення. Якщо об'єктом правовідносин можуть бути різні матеріальні й духовні предмети, то об'єктом правопорушення можуть бути тільки суспільні відносини, що охороняються нормами

права, а матеріальні предмети і духовні блага можуть виступати як *предмет правопорушення*.

Розрізняють *загальний, родовий і безпосередній види об'єктів правопорушення*.

Загальний об'єкт правопорушення — це ті суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. Коло таких суспільних відносин буде у кожному випадку різне і залежно від нього утворюється певний вид правопорушення. Наприклад, у загального об'єкта кримінального правопорушення (злочину) входить одне коло суспільних відносин, а в адміністративний проступок — інше.

Родовий об'єкт — це більш чи менш широке коло однорідних і взаємопов'язаних відносин, на яке посягає цілий ряд правопорушень. Наприклад, злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи або адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення.

Безпосередній об'єкт — це конкретні суспільні відносини, проти яких безпосередньо спрямоване одне або декілька правопорушень.

Об'єктивна сторона правопорушення — це його зовнішня сторона, яку складають *протиправні діяння (дія чи бездіяльність), викликані ним у суспільстві небезпечні шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і його наслідками*.

Як і інші елементи складу правопорушення, об'єктивна сторона чітко закріплена в законі. Наприклад, тілесні ушкодження можуть бути тяжкими, менш тяжкими, легкими. Кожне з них утворює самостійний склад злочину, який передбачений КК України.

Ознаки об'єктивної сторони правопорушення:

— дія чи бездіяльність;

—суспільно-небезпечні наслідки;

—причинний зв'язок між ними;

—місце, час, спосіб, знаряддя, обставини скоєння правопорушення.

Дія — це активна поведінка людини, яка усвідомлює свої вчинки і здатна керувати ними, охоплює не тільки рухові процеси тіла самої людини, а й процеси, що керуються людиною. Наприклад, хуліганство.

Бездіяльність — це пасивна поведінка людини, яка проявилася в невиконанні особою тих дій, які вона повинна і могла в конкретній ситуації здійснити, наприклад, ненадання лікарем допомоги хворому.

Думки, переконання, наскільки б вони не засуджувались морально, не є правопорушенням, оскільки вони не є діянням — вчинком.

Наслідком правопорушення називають збиток, шкоду, яку наносить діяння об'єкту правопорушення.

Причинний зв'язок між протиправним діянням та суспільно шкідливими наслідками має місце тоді, коли ці наслідки об'єктивно походять від конкретної дії чи бездіяльності.

Причинний зв'язок існує тоді, коли, по-перше, причина (діяння) у часі передує наслідкам, по-друге, причина повинна ці наслідки викликати, по-третє, без цієї самої причини (без цього діяння) конкретні наслідки не настали б.

Кожне правопорушення скоюється в певному місці чи декількох місцях, у певний

проміжок часу, за певних обставин, у той чи інший спосіб, тими чи іншими засобами. Всі ці ознаки є складовими частинами об'єктивної сторони складу правопорушення.

Суб'єктом правопорушення визнаються фізичні та юридичні особи, що мають здатність і можливість нести юридичну відповідальність за свої протиправні дії (деліктоздатність). У кримінальних, адміністративних та трудових правопорушеннях суб'єктами складу правопорушення є індивіди, тобто фізичні особи, які досягли певного віку і є осудними.

Осудність фізичної особи означає, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними. Фізичні особи поділяються на громадян, осіб із подвійним громадянством, без громадянства, іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт. Наприклад, суб'єкт правопорушення закріплений у гіпотезі юридичної норми. Так, халатність (злочин, передбачений КК України) може скоїти тільки посадова особа.

Коллективними суб'єктами правопорушень можуть бути державні, обласні чи районні держадміністрації, чи органи місцевого самоврядування (наприклад, сільські, селищні, міські ради), громадські організації (наприклад, профспілки), юридичні особи.

Суб'єктивна сторона правопорушення — *певне психологічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків, що характеризується провиною, метою та мотивом вчинення правопорушення.*

Під провиною слід розуміти психічне ставлення особи до скоєного чи скоюваного нею суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечних наслідків.

Залежно від інтелектуального та вольового змісту психічного ставлення особи до вчинюваного нею діяння закон поділяє вину на умисну і необережну.

Умисел як форма провини характеризується тим, що особа під час скоєння забороненого законом діяння, усвідомлювала його протиправний характер, передбачала його небезпечні наслідки і жадала їх настання (замір прямий); за тих самих умов не бажала,

але передбачала можливість їх настання, ставилася до їх настання байдуже (змір побічний). Залежно від часового критерію, змір можна також поділити на завчасно обдуманий, такий, що раптово виник, та неконкретизований.

Необережність при скоєнні правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала абстрактну можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх ненастання чи відвернення *{проти правна самовпевненість}* або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити *(проти правна недбалість)*.

Випадково заподіяна шкода характеризується тим, що особа не передбачала настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (чи бездіяльності) і не могла або не повинна була їх передбачити. В цьому випадку юридична відповідальність не настає.

В теорії права розрізняють і змішану провину, тобто таку, коли особа стосовно суспільно небезпечного діяння має намір, а відносно суспільно небезпечних наслідків — необережність.

Мотив (франц. motif— спонукальна причина; первісно — той, що приводить у рух, від лат. motivus — рухомий) — усвідомлена спонукка (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлених потребами, інтересами й нахилами правопорушника, для задоволення (реалізації) яких він обирає певні суспільно небезпечні форми й засоби. Мотив є істотним елементом складного суб'єктивного процесу, що зумовлює прийняття рішення діяти саме так, а не інакше, і пояснює психологічні причини скоєння правопорушення. Вони пов'язані з метою дій та матеріалізуються в ній. В одних випадках мотиви стосуються самої дії, в інших — наслідків, що настали, збігаючись при цьому з метою правопорушення або частково розходячись із нею, залежно від форми вини та конструктивних ознак складу правопорушення, зазначених у законі. Наприклад, при умисному вбивстві (ст. 115 КК України) мета і результат (бажаний чи припустимий) збігаються, а мотив характеризує наслідки. В разі вчинення умисного тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть (ч. 2 ст. 121 КК України), вони стосуються дій та наслідків першого порядку, а сама смерть потерпілого є похідною, наслідком другого порядку, що не охоплюється метою і характеризується необережністю (винний її не бажав і свідомо не допускав). Водночас при скоєнні деяких необережних правопорушень, поєднаних із невиконанням вимог різних правил (наприклад, ст. 291 КК України), самі дії можуть скоюватись умисно.

Тісно пов'язані між собою, мотив і мета по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні його сторони. Визначення мотиву відповідає на запитання, чому людина діяла саме так, чим вона керувалася; мета визначає напрямок дій та їх передбачуваний результат. Мета є опосередковуючою ланкою між свідомістю та волею особистості, не тільки акумулюючи в собі внутрішні якості правопорушення, а й відображаючи моральні позиції правопорушника. Мотиви поділяються на: раціональні (продиктовані потребами) та емоційні; матеріальні та ідеальні (релігійні, світоглядні тощо); поверхові і такі, що глибоко переживаються; ситуативні й такі, що виникли давно, та ін. Самі мотиви, а також потреби, інтереси, емоції тощо, на основі яких вони виникають, є соціально нейтральними. Поза правопорушенням, за самим їх проявом, вони не повинні бути предметом юридичної оцінки (так само, як умисел на протиправну дію без самої дії). Деякі правопорушення скоюються за вимушеними мотивами. Експрес оборони (ст. 97 КК України), наприклад, характеризується мотивами захисту інтересів, що охороняються правом, і є осудним лише тому, що виявляється небезпечнішим за саме посягання; наявне порушення умов крайньої необхідності, невиправданий ризик тощо. Те саме стосується правопорушень, що скоюються через необережність.

Для зазначених мотивів законодавець користується різною, почасти надто загальною термінологією, що потребує розкриття стосовно кожного конкретного випадку. Наприклад, у Кримінальному кодексі називаються корисливі мотиви, особиста зацікавленість, хуліганські та низькі мотиви, помста тощо. Правопорушення може бути скоєне на ґрунті одного чи кількох мотивів, котрі не суперечать один одному, проте якийсь із них завжди домінує (переважає) над іншим. Найчастіше супутніми є мотиви, що спонукаються емоціями, почуттями, відіграючи при цьому роль другорядних. Вони можуть мінятися місцями і доповнюватись іншими спонуканнями. В разі суперечливої мотивації правопорушення (поведінки) виникає збентеження, дія відкладається; боротьба мотивів може призвести до добровільної відмови від скоєння правопорушення (на етапі підготовки чи замаху) та дійсного каяття, коли винний прагне запобігти суспільно небезпечним наслідкам, пом'якшити завдану шкоду тощо¹.

Мета — це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, скоюючи правопорушення.

Мотив і мета близькі за значенням. Наприклад, убивство з корисливих мотивів або з метою приховати інший злочин.

Усі правопорушення, що скоюються у суспільстві, можна поділити на деякі види, наприклад за ступенем суспільної небезпеки (злочини) і шкідливості (проступки) поділяються на:

Злочин — найбільш небезпечний вид порушення норм права. Ним є тільки така суспільно небезпечна поведінка, яка передбачена кримінальним законодавством і тягне за собою застосування заходів кримінального покарання. Так, злочином є викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання (ст. 188 К К України).

Кримінальний Кодекс України дає поняття злочину: злочином визнається передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну й економічну систему, власність, особу, політичні, трудові та інші права і свободи громадян.

Класифікація злочинів — поділ злочинів на групи, категорії, види за певним критерієм.

Залежно від об'єкта посягання розрізняють злочини проти держави, проти власності, проти особи, господарські, військові та інші.

Якщо критерієм є форма вини, то злочини класифікуються на дві групи — умисні та необережні.

Якщо за критерієм береться корислива мета, то — на корисливі і некорисливі.

Залежно від моменту закінчення злочини можна поділити на закінчені та незакінчені. Одна з таких класифікацій здатна виконувати конкретні наукові та практичні завдання і має певне значення у кримінальному праві.

Найбільш універсальним критерієм є тяжкість злочину. Велике значення класифікації

злочинів за цим критерієм зумовлене суспільною небезпечністю злочину. Саме суспільна небезпечність (її характер і ступінь) є матеріальною ознакою будь-якого злочину, що не лише розкриває його якість, соціальну сутність, певну тяжкість, а й дає змогу визначити місце злочину в системі правопорушень, відокремити його від інших правопорушень, розмежувати різні злочини. Універсальний характер такої класифікації за їх тяжкістю виявляється у тому, що вона зумовлює зміст усіх без винятку інститутів кримінального права.

У чинному законодавстві України існує загальна норма, яка визначає класифікацію злочинів. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на *злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі* (ч. 1 ст. 12 К К України).

В основу такої класифікації покладено критерії: *матеріальний (характер і ступінь суспільної небезпечності) та формальний (вид і розмір покарання, передбаченого у санкції статті)*.

Необхідність визначення не тільки матеріального, а й формального критерію зумовлена тим, що відповідно до законів логіки будь-яка класифікація виконує свої завдання лише тоді, коли її критерій визначений чітко, однозначно.

Суспільна небезпечність, яка становить матеріальний критерій, є оціночним поняттям, предметом оцінки з боку законодавця. Оцінюючи певне суспільно небезпечне діяння як злочин, законодавець передбачає відповідне покарання за нього в Особливій частині КК України. Отже, покарання відображає характер і ступінь суспільної небезпечності конкретного злочину і може виконувати роль формального критерію, що дає точний однозначний вимір її через розмір покарання'.

Проступки — це усі правопорушення, не віднесені до злочинів. Проступки суспільно шкідливі, але не є небезпечні для суспільства та його членів. Зокрема, розрізняють такі, як:

—конституційні;

—дисциплінарні;

—адміністративні;

—цивільні.

Іноді виділяють процесуальні проступки (нез'явлення свідка до суду).

Кожен вид проступків посягає на конкретні, врегульовані правом суспільні відносини, має свої ознаки.

Конституційний проступок — порушення закріпленого Основним Законом порядку організації та діяльності органів державної влади і глави держави, органів місцевого самоврядування, форми правління та устрій держави, отже, об'єктом такого проступку можуть ставати форма або апарат держави, ним можуть бути також конституційні права людини.

Дисциплінарний проступок — порушення норм чи правил, що встановлюють визначений порядок діяльності колективів, підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, тобто порушення трудової, виробничої, службової, навчальної дисципліни. Наприклад, запізнення на роботу, невиконання розпоряджень адміністрації, недотримання технології виробництва (протиправне невиконання або неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, за яке щодо нього може бути застосовано дисциплінарне стягнення) та ін.

Дисциплінарним проступком порушується внутрішній порядок діяльності колективу конкретного підприємства, закладу, організації, вноситься дезорганізація в діяльність колективу. Суб'єктами дисциплінарних проступків є працівники, які перебувають у трудових правовідносинах із роботодавцем, у тому числі неповнолітні.

Дисциплінарні проступки тягнуть за собою застосування дисциплінарних покарань.

Адміністративний проступок — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на громадський або державний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління у цій сфері, суспільні відносини і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Наприклад, порушення правил вуличного руху, правил протипожежної безпеки, несплата податку та ін. Особа, яка здійснює адміністративний проступок, без поваги ставиться до суспільного порядку, не бажає рахуватися з правилами поведінки на вулицях, у видовищних закладах, громадському транспорті, з санітарними, протипожежними та іншими правилами. Адміністративний проступок відрізняється від дисциплінарного такими ознаками:

— його може скоїти фізична особа — громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, а дисциплінарний — тільки робітник, службовець, член спілки, тобто робітник конкретного підприємства, установи, організації;

— порушує суспільні відносини, що складаються у сфері державного управління (правила дорожнього руху, правила торгівлі), а дисциплінарний — внутрішній розпорядок підприємства, установи, організації;

— тягне за собою адміністративні санкції (штраф, позбавлення спеціального права та ін.), а дисциплінарний проступок тягне за собою дисциплінарні санкції (зауваження, догану, звільнення та ін.).

Цивільні проступки — правопорушення, що здійснюються у сфері майнових та немайнових відносин, що мають інтелектуальну цінність як по відношенню до конкретних осіб, так і для всього суспільства. Своє зовнішнє вираження цивільні правопорушення знаходять у заподіянні фізичним чи юридичним особам майнової шкоди, невиконанні договірних зобов'язань, укладання незаконних угод та ін.

Отже, об'єктом цього порушення виступають майнові або пов'язані з ними немайнові

цінності.

Цивільні правопорушення тягнуть за собою застосування санкцій, встановлених нормами цивільного права.

До проступків можна віднести і правопорушення, що полягають у виданні органами держави, місцевого самоврядування, посадовими особами незаконних актів і рішень. Такі правопорушення, що посягають на принцип верховенства закону в системі юридичних актів, тягнуть за собою застосування такої санкції, як скасування незаконного акта. В таких випадках можливе і застосування передбачених законом засобів впливу на осіб, винних у виданні незаконних актів.

Основою цього "феномену" служить порушення принципу верховенства закону і піднормативності правових актів. Цей вид правопорушень досі не отримав у науці достатньої розробки, хоча кількість нормативних актів (наприклад, актів міністерств і відомств), що суперечать закону, доволі значна. В умовах побудови правової держави, важливим принципом якої є верховенство права (ст. 8 Конституції України), подібні факти недопустимі, а тому проблема вимагає подальшого вивчення.

Слід зауважити, що всі види правопорушень дуже тісно пов'язані між собою і взаємозалежні. Так, безвідповідальність посадових осіб, халатність і неефективність роботи правоохоронних органів, що призводить до беззаконності, як правило, є своєрідним стимулом підвищення суспільної небезпеки правопорушника і його діянь.

Адміністративні проступки поступово переходять у злочини, цивільні правопорушення переростають у злочин проти власності, дисциплінарні проступки — в посадові злочини.

Трапляються випадки, коли одним діянням людина скоює декілька правопорушень різних видів. Наприклад, порушення водієм автотранспорту правил вуличного руху може потягнути одночасне порушення норм кримінального, адміністративного і цивільного права.

§ 3. МІЖНАРОДНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОНЯТТЯ, РІЗНОВИДИ

Доречним, на нашу думку, є виділення в самостійну групу міжнародних правопорушень, які скоюються суб'єктами міжнародних правовідносин, а їх протиправність визначається нормами міжнародного права. Порушення цих норм породжує міжнародну правову відповідальність. Отже, міжнародне правопорушення — *несправедливий акт суб'єкта міжнародного права або його упуцнення, що полягає в порушенні міжнародного зобов'язання*.

За характером наслідків і ступенем суспільної небезпеки серед міжнародних правопорушень *розрізняють*: на йтяжчі міжнародні правопорушення — міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, серйозні міжнародні правопорушення, ординарні міжнародні правопорушення.

Міжнародні злочини — суспільно небезпечні умисні посягання па життєво важливі інтереси міжнародного співтовариства, основи існування держав і народів — міжнародний мир і безпеку. Такі посягання є порушенням державою міжнародно-правових норм, що мають основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки, захисту людської гідності чи навколишнього середовища.

Об'єктами цих злочинів виступають загальний мир і міжнародна безпека, основи співіснування народів і держав. Об'єкт злочину є одним із чинників, що зумовлюють великий ступінь суспільної небезпечності міжнародних злочинів, які є серйозним порушенням зобов'язань стосовно всіх членів міжнародного співтовариства, імперативних норм міжнародного права.

Міжнародні злочини слід відрізнити від злочинів міжнародного характеру, які за ступенем суспільної небезпечності є менш небезпечними діяннями. На відміну від злочинів міжнародного характеру, за вчинення міжнародних злочинів кримінальна відповідальність фізичних осіб пов'язана зі злочинною діяльністю держави, яка є суб'єктом міжнародно-правової відповідальності.

Основний передік міжнародних злочинів містить статут Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу (1945р.): злочини проти миру, військові та злочини проти людяності (ст. 6). Перелік військових злочинів і злочинів проти людяності був доповнений чотирма Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. і двома Додатковими протоколами до них 1977 р. До таких злочинів, зокрема, віднесено: посягання на життя, здоров'я, недоторканність особи (вбивства, тортури, заподіяння шкоди здоров'ю, нелюдське поводження, а також біологічні експерименти, тілесні покарання тощо); посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження, примушування до проституції, непристойне посягання у будь-якій формі; взяття заручників; колективне покарання; незаконне, свавільне і здійснюване у великому масштабі руйнування та привласнення майна, що не викликається військовою необхідністю; примушування військовополоненого або цивільної особи служити у військах чи допоміжних формуваннях ворожої держави; позбавлення цих осіб права на неупереджене і нормальне судочинство; перетворення цивільного населення або окремих цивільних осіб на об'єкт нападу; перетворення місцевостей і демілітаризованих зон, що не охороняються, на об'єкт нападу; віроломне використання розрізнявальних емблем Червоного Хреста (Червоного Півмісяця або Червоного Лева і Сонця) чи інших захисних знаків, визнаних Женевськими конвенціями 1949 р. і Протоколом 1 (1977 р.) до них тощо.

Серйозними порушеннями Додаткових протоколів до Женевських конвенцій вважаються і такі дії: переміщення окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території в межах цієї території чи за її межі; застосування практики апартеїду та інших дій, що ображають гідність особи і ґрунтуються на расовій дискримінації; перетворення чітко впізнаваних історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, визнаних культурними цінностями з особливим захистом, на об'єкт нападу, внаслідок чого вони зазнають великих руйнувань; позбавлення осіб, які

користуються захистом, права на неупереджене і нормальне судочинство.

Перелік військових злочинів був конкретизований у статуті Міжнародного трибуналу ДЛЯ колишньої Югославії, прийнятому Радою Безпеки ООН 25 травня 1993 р. Серед порушень законів та звичаїв війни, зокрема, вказані (ст. 3): застосування отруйних речовин та інших видів зброї, призначених для спричинення надмірних страждань; безглузде руйнування міст, селищ або сіл чи спустошення, в якому не було військової необхідності; напад на незахищені міста, села, житла чи будівлі або їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів; захоплення, руйнування або умисне пошкодження культових, благодійних, навчальних, художніх і наукових установ, історичних пам'яток і художніх та наукових творів; пограбування суспільної або приватної власності. Статут Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії встановив юрисдикцію стосовно «серйозних порушень міжнародного гуманітарного права», до яких віднесено порушення загальновизнаних норм захисту жертв війни, як вони встановлені в Женевських конвенціях 1949 р. («право Женеви»), і правил ведення війни, як вони визначені в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 рр. («право Гааги»), а також геноцид і злочини проти людяності. Перелік злочинів проти людяності конкретизований статутами Міжнародних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди (затверджених Радою Безпеки ООН 1994 р.). До їх переліку вміщені злочини, що вчиняються у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення за національними, політичними, етнічними, расовими або релігійними мотивами (ст. 3 статуту Міжнародного трибуналу для Руанди) або коли вони вчиняються у ході збройного конфлікту і спрямовані проти будь-якого цивільного населення (ст. 5 статуту Міжнародного трибуналу по колишній Югославії): вбивство, знищення, поневолення, депортація, ув'язнення, тортури, зґвалтування, переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами, інші нелюдські акти. На відміну від статутів Нюрнберзького і Токійського міжнародних військових трибуналів, за статутами Міжнародних трибуналів по колишній Югославії та Руанді відповідні діяння вважаються злочинами проти людяності, коли вони вчиняються у ході не лише міжнародного, а й внутрішньодержавного збройного конфлікту. До юрисдикції Міжнародного трибуналу по Руанді, крім злочинів проти людяності (ст. 3), віднесено також геноцид (ст. 2) і порушення ст. 3, зміст якої є спільним для Женевських конвенцій 1949 р. і Протоколу II (1977 р.); ст. 4, у якій йдеться, зокрема, про посягання на життя, здоров'я, фізичне та психічне благополуччя осіб, у тому числі вбивства, а також таке жорстоке поводження, як тортури, каліцтво або будь-які форми тілесного покарання; колективне покарання; взяття заручників; посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження, зґвалтування, примусова проституція й будь-які форми непристойного нападу; акти тероризму; мародерство.

Питання співробітництва держав у боротьбі з геноцидом регламентовані Конвенцією про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р. Серед міжнародних злочинів в окрему групу Конвенцією про незастосування строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 р. виділені злочини проти людства (зокрема,

вигнання внаслідок збройного нападу або окупації та нелюдські дії, які є результатом політики апартеїду, а також злочин геноциду; ст. 1). Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р. також кваліфікує апартеїд як злочин проти людства (ст. 1).

До міжнародних військових злочинів належить небезпечно для цивілізації посягання на навколишнє середовище — екоцид. Він може виявлятися як: примусове використання природних умов і явищ для досягнення військової переваги над противником за допомогою ведення геофізичної війни (штучна зміна динаміки, складу чи структури планети Земля — вулканічна діяльність, землетруси тощо); метеорологічні війни (урагани, лавини, зсуви, цунамі тощо); широке застосування зброї масового знищення та інших озброєнь невибіркової дії: ядерної, променевої, радіологічної, бактеріологічної, токсичної, запалювальної, інфразвукової, радіочастотної та ін. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. забороняє використання будь-яких засобів впливу для зміни шляхом цілеспрямованого керування природними процесами динаміки, складу і структури Землі, що містить її біоту, літосферу, гідросферу й атмосферу, або космічного простору (ст. 2 Конвенції). Протоколом I до Женевських конвенцій 1949 р. заборонено також застосовувати методи або засоби ведення військових дій, котрі мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої й серйозної шкоди природному середовищу (ст. 35). До міжнародних злочинів належать агресія, визначення якої дала Генеральна Асамблея ООН 1974 р., а також рабство і работоргівля. В 1926 р. була підписана Конвенція про рабство, а 1956 р. — Додатковий протокол до неї. Комісія міжнародного права ООН прийняла у 1991 р. у першому читанні проект Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства, який подала Генеральному секретареві ООН. У проекті до зазначених злочинів віднесено агресію, погрозу агресією, втручання у внутрішні або зовнішні справи держави, колоніальне панування та інші форми іноземного панування, геноцид, апартеїд, систематичне і масове порушення прав людини, виключно серйозні військові злочини, умисну і серйозну шкоду навколишньому середовищу, міжнародний тероризм та ін. Хоча цей проект не є джерелом міжнародного кримінального права, але він вказує напрями його можливого розвитку. Суб'єктом міжнародно-правової відповідальності (політичної, матеріальної, моральної) за міжнародні злочини є держава, а суб'єктом цих злочинів і кримінальної відповідальності за їх вчинення — фізичні особи (керівники держави, її вищі посадові особи та інші організатори чи виконавці злочинної політики держави).

Об'єктивна сторона міжнародних злочинів здебільшого є складною розгалуженою діяльністю протягом тривалого часу на території кількох держав, причому місце дії не завжди збігається з місцем настання шкідливих наслідків (наприклад, планування, розв'язування і ведення агресивної війни). Міжнародний злочин може характеризуватись наявністю закінченого складу злочину як із настанням шкідливого наслідку, так і в момент вчинення самої дії (наприклад, змова проти миру у вигляді планування агресивної війни).

Із суб'єктивної сторони, міжнародні злочини найчастіше вчиняються з прямим умислом та чітко визначеними цілями¹.

Як уже зазначалося, на відміну від міжнародних злочинів, які загрожують основам існування держав, міжнародному миру і безпеці, *злочини міжнародного характеру є менш небезпечними діяннями*. Якщо за скоєння міжнародного злочину міжнародно-правову відповідальність несе держава, то за злочини міжнародного характеру — лише фізична особа. Справи про вчинення злочинів міжнародного характеру розглядають виключно національні суди.

З урахуванням об'єкта посягання (конкретної сфери міжнародного правопорядку) злочини міжнародного характеру можуть бути класифіковані як:

- а) злочини проти стабільності міжнародних відносин (міжнародний тероризм, взяття заручників, викрадення ядерного матеріалу та ін.);
- б) злочинні посягання на особисті права людини (застосування тортур, торгівля жінками й дітьми);
- в) злочини у сфері дипломатичних зносин (посягання на осіб, які користуються дипломатичним захистом);
- г) злочини у сфері економіки і фінансів (легалізація злочинних доходів, контрабанда, виготовлення фальшивих грошей та ін.);
- г) злочини у сфері культури (ввезення до країни викрадених культурних цінностей, розповсюдження предметів порнографії та ін.);
- д) злочини, вчинені у відкритому морі (забруднення морського середовища, порушення правового режиму континентального шельфу, піратство, ненадання допомоги

на морі та ін.);

є) злочини, що посягають на роботу цивільної авіації (зокрема, угон повітряного судна);

є) воєнні злочини міжнародного характеру (насильство над населенням у районі військових дій, мародерство та ін.), які відрізняються від військових злочинів як різновиду міжнародних злочинів тим, що не пов'язані зі злочинною діяльністю держави².

Злочини проти людства — це найтяжчі міжнародні правопорушення, які ставлять під загрозу загальний мир і безпеку держав і народів.

Поняття і класифікація цих злочинів закріплені у Статутах Нюрнберзького (ст. 6) і Токійського (ст. 5) міжнародних військових трибуналів, створених після Другої світової війни для покарання головних німецьких та японських воєнних злочинців.

Згідно з положеннями і принципами цих Статутів, що були підтверджені спеціальними резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. та 21 листопада 1947 р., злочини проти людства поділяються на такі групи: злочини проти миру, військові злочини, злочини проти людства.

Злочин проти миру — це планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни або війни у порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень, участь у загальному плануванні чи змові, спрямованих на здійснення будь-яких зі згаданих вище дій.

Військові злочини — це порушення законів і звичаїв ведення війни. Наприклад, вбивства, знущання, вивезення в рабство чи з іншою метою цивільного населення окупованої території, вбивства військовополонених чи знущання над ними, вбивства заручників, пограбування громадської або приватної власності, безглузде, невиправдане військовою необхідністю руйнування населених пунктів тощо.

Злочини проти людства — це вбивства, перетворення на рабів, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, переслідування з політичних, расових чи релігійних переконань. Одним із найбільш небезпечних злочинів проти людства є геноцид, тобто дії, що чиняться з наміром знищити цілком або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку, зокрема:

—вбивство членів такого угруповання;

—заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень або спричинення розумового розладу;

—навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на її цілковите або часткове фізичне знищення;

—заходи, розраховані на те, щоб запобігти дітонароджуваності у середовищі такої групи;

—насильницька передача дітей з однієї групи в іншу.

Серйозні міжнародні правопорушення — це такі порушення норм міжнародного права, які хоча безпосередньо і не ставлять під загрозу мир та безпеку держав і народів, але зачіпають їх істотні інтереси. Наприклад, радіоактивне забруднення навколишнього середовища, порушення свободи відкритого моря тощо.

Ординарні міжнародні правопорушення — це такі порушення міжнародно-правових норм, які зачіпають інтереси окремих держав і народів. Наприклад, порушення угоди щодо розвитку водних ресурсів прикордонної річки тощо.

Від міжнародних правопорушень слід відрізнити: недружні акти, спірні ситуації.

Недружній акт — це така упереджена поведінка держави, яка спрямована проти інтересів іншої держави, але при цьому не порушує міжнародного права. Наприклад, підвищення митних податків.

Спільна ситуація — це така ситуація в розвитку міжнародних відносин, коли між державами з певних питань виникли суперечності, але порушення міжнародного правопорядку з їхньої сторони відсутнє.

---

§ 4. ПРИЧИНИ ПРАВОПОРУШЕНЬ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Проблема причин правопорушень виявилась, на жаль, у радянській юридичній літературі глибоко ідеологізованою і заплутаною. Цьому відповідно сприяла і складність самої проблеми.

Як вже відзначалось, правопорушення як соціальне явище тісно пов'язане з об'єктивними та суб'єктивними причинами й умовами суспільного життя, торкається його найрізноманітніших сфер, обумовлених різноманітними процесами. Воно відрізняється високим динамізмом не тільки в межах відповідної держави, а й у межах відповідного регіону. Тому було б неправильно виділяти якийсь конкретний перелік причин, що породжують це явище.

До того ж необхідно розрізняти причини конкретного, індивідуального правопорушення; причини певного виду правопорушень; причини правопорушень як масового явища.

Теорія держави і права, будучи наукою методологічною, займається дослідженням причин правопорушень у цілому.

Під **причинами правопорушень** розуміють *комплекс явищ об'єктивного й суб'єктивного характеру, що здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права.*

В юридичній літературі й сьогодні йдуть суперечки про соціальні та біологічні причини правопорушень, про сучасний розвиток антропологічної школи на генетичному рівні. На нашу думку, протиставлення їх недопустиме.

Поведінка людини залежить як від соціальних, так і від біологічних факторів. Причому, пріоритет повинен бути за соціальними факторами через те, що особа формується й діє у відповідному соціальному середовищі і її вчинки залежать не стільки від фізіологічних особливостей і стану організму, скільки від міжособистісних відносин різного рівня і суспільства в цілому.

Основна причина протиправної поведінки людини пов'язана з різноманітними протиріччями, що впливають на дестабілізацію нормального функціонування соціального середовища й індивіда. Загострення цих протиріч спричиняє зростання правопорушень. Підтвердженням цього служать інерційні рушійні тенденції в економічній, політичній та інших сферах нашого життя. Причому протиріччя, що виникають у сфері економіки, є наріжним каменем, детонатором усіх інших протиріч.

Причини правопорушень не слід ототожнювати з умовами їх скоєння. Причина правопорушень знаходиться в закономірному, необхідному зв'язку з наслідками, завжди викликає їх. Умови ж (у комплексі з іншими обставинами) лише сприяють формуванню наслідків (посилюючи чи послаблюючи дії причин), не викликаючи їх із необхідністю.

Так, у зв'язку зі змінами відносин власності в сучасній Українській державі створені такі умови і такий характер розподілу праці, оцінки і розподіл її результатів, які породжують соціальну і моральну нерівність людей, що викликає природне незадоволення однієї частини населення і намагання іншої частини населення збагатитися усіма законними, а в ряді випадків і незаконними засобами.

Цей процес супроводжується: недосконалістю нормативно-правових актів, які приймаються; нігілізмом, низькою правовою культурою; недостатньо ефективною роботою правоохоронних органів; кризою моральних цінностей; алкоголізмом і наркоманією та іншими обставинами.

Все це обумовлює зростання численних корисливих злочинів, активізацію тіньової економіки, організованої злочинності.

Проте ніякі зовнішні обставини не можуть призвести до правопорушення, поки вони не стали рушійним мотивом. На підставі об'єктивних причин і умов формуються суб'єктивні причини й умови правопорушень із відповідними елементами соціальної психології, які отримали прояв у викривлених потребах та інтересах. Власне, вони виконують вирішальну роль при виборі правомірної чи неправомірної поведінки особи.

Отже, до *суб'єктивних причин* правопорушень відносять низький рівень правосвідомості і правової культури людей, асоціальні мотиви й цілі, потреби й інтереси окремих осіб.

Суб'єктивними умовами,

що сприяють вчиненню правопорушень звичайно вважають демографічні й соціально-психологічні особливості, які прямо не спричиняють правопорушення. Це, наприклад, темперамент, стать, вік, риси характеру, наявність психологічних відхилень, різні фізичні недоліки та ін.

Об'єктивними причинами правопорушень виступають конкретні суперечності її суспільстві: економіці, політиці, соціальній і духовній сферах життєдіяльності людей. Наприклад, відставання свідомості окремих груп людей від їх суспільного буття, економічні і політичні кризи та ін.

До *об'єктивних умов*, що сприяють вчиненню правопорушень належать недоліки

організаційного і технічного порядку, які підтримують і оживляють дію об'єктивних і суб'єктивних причин.

Основні напрями боротьби з правопорушеннями зумовлюються характером причин і умов, які породжують ці явища.

Правоохоронні органи нашої держави ведуть активну, послідовну боротьбу з правопорушеннями, проте вони неспроможні самі значно знизити масштаби їх поширення в суспільстві. Для цього необхідно проведення комплексу економічних, соціально-політичних, організаційних заходів, які будуть спрямовані на зміцнення економічної системи, підвищення матеріального добробуту, свідомості, інформованості й культури громадян, наведення порядку і стабільності в розвитку суспільних відносин.

Велика роль відводиться правовому вихованню. Громадяни повинні бути інформовані щодо правових вимог, які пред'являються до них державою. Адже інколи порушення правових приписів пов'язане не з антисоціальним ставленням особи, а з незнанням змісту правових актів. Для усунення деяких правопорушень важливим є проведення медичних заходів проти алкоголізму, наркоманії.

Необхідно підвищити результативність діяльності самих правоохоронних органів, поліпшити їх кадровий склад, матеріально-технічне забезпечення тощо.